

АЛАШТЫҢ АЛҒАШҚЫ ҚҰРБАНЫ

Қазы Нұртұхамбетұлы кім?

Азаттық жолында.

кедейге бөліп, азамат соғысының өртен өршітіп, өзара атыстырды, шабыстырды, қанға бөктірді. Осыдайша өліспей бітіспес қанды қырғын басталды. Қазақтың көзі ашық оқыған-тоқығандарының өзі жік-жікке бөлінді. Мұстафа Шоқай бастаған бір тобы қазаққа бостандық, азаттық, теңдік тек түрік халықтары күш біріктіргенде ғана келеді деп Түркістан автономиясын құруға күш салды. Екінші бір топты Әлихан Бөкейханов бастап, Алаш партиясын негіздеді.

Арғы дайындық жұмыстарын айтпағанда, бірінші Жалпы қазақ съезі Орынбор қаласында 1917 жылы шілденің 21-26 күндері өтті. Онда қаралған төрт мәселенің ішіндегі ең бастысы — қазақтың саяси партиясын құру еді. Алаш партиясы дүниеге келді. Партияның бағдарламасын жасау және Қазақ автономиясын құруға дайындық жұмысының жоспары белгіленді.

...Алаш қозғалысының сардары Әлихан Бөкейханов Семейге 1917 жылдың қазан айының 21-і күні Омбыдан келді. “Сол күні Семей қазақтары бұрынғы губернатор мекемесі, қазіргі “Бостандық үйіне” ағыла бастады... Сегіздегі бала, сексендегі шал да қалмай дегендей, қуанышпен отарбаның келуін тосқан еді. Семейде ел Әлекеңді “құдайдан сұрап алған жалғыздай құттықтады”. Бұл сөз Сәкен Сейфуллиннің “Тар жол, тайғақ кешу” кітабының 1927 жылғы басылымында бар.

Әлихан Бөкейхановты Семей халқының құдайдай қарсы алғаны рас. Әлекеңді жастар атынан құттықтаған Сұлтанмахмұт Торайғыровтың мына лебізі жиналған дүйім жұрттың жүрегін жарып шыққан сөз еді:

*“Көш бастаған еріміз,
Қуанышта еліңіз.
Төбеміз көкке жеткендей,
Көкіректен бүгін кеткендей,*

*Сізді көріп шеріміз...
Алаш туын қолға алған,
Қараңғыда жол салған
Арыстаным, келіңіз!”*

Оқушылар атынан сөйлеген Жүсіпбек Аймауытов та ағыл-тегіл төгіледі: “Қараңғыдан қан жылап қанғырған күнде басыңды Алаш жолына құрбан қылған ағамыз, асқар тауымыз. Сізді көргендегі жүректің қуанышын тіл айтып жеткізерлік емес. Өмірін, жүрген жолың біз — інілеріне жағып қойған шамшырақ! Жасасын сүйреген Алашын! Жаса, сабазым!”

Әлекең жиналғандардың көзіне Бостандық болып, ғасырлар бойы Ресей отаршыларының құлдығында жаншылып, тапталған қазақтар үшін “жүрек майын шам қылған”, адамзатқа от жеткізген Прометей болып көрінді. Әлекең бостандық жолында бірігуге, бас пайдасы мен жұрт пайдасын бірдей көруге, барлық күшті ғылым жолына жұмсауға шақырды. “Міне, осыларды қылмасандар, бостандық өзінен-өзі сендерге түк те өкеліп бермейді”, — деп ескертті. Осы әулиелік сөз бүгін де, ертең де өлмес күшінде. Семейдегі қарсы алудан соң Әлекең жүрегінде елім деген оты бар баршаны өз маңына топтастыра бастады.

Екінші “Жалпы қазақ съезі 1917 жылы желтоқсанның 5-13 күндері Орынборда өтті. “Сарыарқа” (Семейде шығып тұрған) газетінің 1918 жылы қаңтардың 25-і күні 29-санында “Съезд қазақ-қырғыз автономиясын “Алаш” деп атап қаулы етті. Алаш облыстарын қазіргі бүліншіліктен қорғау мақсатымен уақытша ұлт кеңесі құрылсын: мұның аты Алашорда болсын. Алашорданың уақытша тұратын орны Семей қаласы болсын.

Ешкімге оқ атып, қылыш суыра алмай, жазықсыз оққа ұштың: тым болмаса, ұлтыңның бақытының шетін көре алмай кеттің. Қош бауырым, жолдасым, қош! — деп көзінің жасын тия алмай,

Масғұт ХАЛИОЛЛА, Қазақстан Журналистер одағының мүшесі.

сөзін өрен тоқтатты.”

Бейімбет Майлыұлы аталған мақалада Қазының жасы 22-де. Семей уезі, Еңірекей болысында, Сыбан деген рудан екенін де айтады. Семейден 2 класты мектепті бітірген соң бірер жыл бала оқытып, қаражат жинап алды да, 1915 жылы семинарияға оқуға түседі. Оны келесі жылы бітірем деп жүргенде ұлт тілегін зор көріп милицияға жазылып, одан кейін оған бастық болады. Ақкөңіл талапкер, жігерлі, ұлтшыл жас болғанын атап жазады.

Басшы азаматтар, облыстық қазақ комитеттері кеңесіп, маркумның басына ескерткіш тас қоюға, жақсылап бейіт салуға қаулы алады. Қазының оқуға жасы жеткен бір інісін оқытуға стипендия ашады. Көрі ата-анасына және әйелі мен баласына мың сом жинап беруге келіседі. Жетісіне жұртты шақырып, құран оқытып, дұға қылдырады.

“Алаш аман болса, бұл тұнғыш құрбан ұмытылмас, тарихта аты қалар. Бірақ біздің бұдан үлгі алып, жүрегімізді соның жүрегіндей қылуымыз келек. Рухың шат болсын, шейіт болған Алаштың бір баласы. Біз де сенің ізінде. Қош жолдасым!” — деп аяқтайды мақаласын Бейімбет Майлыұлы.

Қазының өлімі Омбыда оқып жүрген қазақ жастарын да қатты қайғыртады. Омбыдағы “Бірлік” атты жастар ұйымының басшылары Смағұл Сәдуақасұлы, Қошқе Кеменгерұлы, Ғаббас Тоғжанұлы және Асхан Сайдалыұлының көңіл білдірген жеделхаттары “Сарыарқа” газетінің 1918 жылғы сәуірдің 15-і күнгі санында жарияланады.

“От жанды, ұлт қанды, есіл қыршын жас Қазының арманы жоқ, ұлт жолында тұнғыш құрбан болды. Жастарға жолбасшы жұлдыз, түпкі идеал болды. Біздер Қазыны және оның үлгілі жолын ұмытпасқа, құдай алдында, ар алдында уәде бердік. Сол уәдеге бірінші негіз салу үшін 20 сәуірде қазақша ойын жасап, түскен саф пайданың жартысын артта қалған бір жасар ұл баласының тәрбиесіне бермекші болдық. Және басқа уақыттарда жәрдем көрсетіп тұруға қаулы істедік”, — делінген “Бірлік”

● *Тарихымыздың ақтаңдақтары**Д. Бөкенбаев*

АЛАШТЫҢ АРЫСТАРЫН ТӨБІРЕНТКЕН ҚАЗЫ НҮРМҰХАМБЕТ ҰЛЫ КІМ?

Ауызыңды басып отырып: «Сөйле» дейтін тоталитарлық заманда естігеніміз тұрсын, көргенімізді айта алмай ішқұса болдық қой. Алпысыншы жылдары Алаштың ардагері Әлихан Бөкейхановтың кенже інісі Смахан ақсақалмен Сарытерек ауылында кездесіп, оңашада «Алашорда» үкіметі туралы сұрағаныма: «Қарағым, таң атпайын десе де, күн қоймайды. Өмір болса уақыты жеткенде бәрі де жария болар, әзір айтуға ерте», – деп ішкі сырын ашпаған еді.

Құдайға шүкір, тәуелсіздігімізге қол жеткен он бір жылдың беделінде тарихымыздың ақтаңдақтары ашылып, айтылып та, жазылып та жатыр. Соның бір парасы «Алашорда» ардагерлерімен сабақтас.

Азаттық жолында

Ақпан төңкерісі (1917 ж.) бұржойдың, Қазан төңкерісі кедейдің мүддесін көздегені баршаға мәлім. Бір халықты бай, кедейге бөліп, Азамат соғысының өртен өршітіп, өзара атыстырды, шабыстырды, қанға бөктірді. Осылайша өліспей бітпес қанды қырғын басталды. Қазақтың көзі ашық оқыған-тоқығандарының өзі жік-жікке жарылды. Мұстафа Шоқай бастаған бір тобы қазаққа бостандық, азаттық, теңдік тек түрік халықтары күш біріктіргенде ғана келеді деп Түркістан автономиясын құруға күш салды. Екінші бір топты Әлихан Бөкейханов бастап, Алаш партиясын негіздеді. Кейінірек Алаш үкіметін – «Алашорданы» құрды.

тары бұрынғы губернатор мекемесі, қазіргі «бостандық үйіне» ағыла бастады... Сегіздегі бала, сексендегі шал да қалмай дегендей, қуанышпен отарбаның келуін тосқан еді. Семейде Әлекеңді құдайдан сұрап алған жалғыздай құттықтады. Бұл дәйек сөз Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» кітабының 1927 жылғы басылымынан алынған.

С. Сейфуллиннің Алаш қозғалысын жақтамағаны мәлім. Өлгі оқиғаны Сәкен Әлихановты мадақтайын деп жазған жоқ. Сөз саптасында да кекесін бар.

Сәкен де өз халқын құлай сүйген патриот. Көрмеген қияметі де жоқ. Ақыры Кеңес өкіметінің «қамқорлығымен» туған елін бақытқа жеткізем деген Қызыл сұңқар-революционер өз партияластарының – коммунистердің қанды қолынан қаза тапты. Міне, қазақ оқығандары сиырдың бүйрегіндей бытырап, дара-дара болуынан сталиндік зұлматқа жем болды. «Бөліп ал да билей бер» деген сүркія саясаттың адастыруынан туған қайғылы, қасіретті хал осындай.

Әлихан Бөкейхановты Семей халқының құдайдай қарсы алғаны рас. Әлекеңді жастар атынан құттықтаған Сұлтанмахмұт Торайғыровтың мына лебізі жиналған дүйім жұрттың жүрегін жарып шыққан сөз еді:

«Көш бастаған еріміз,
Қуанышта еліңіз.
Төбеміз көкке жеткендей,
Көкіректен бүгін кеткендей,
Сізді көріп шеріміз...
Алаш туын қолға алған,
Қараңғыда жол салған
Арыстаным, келіңіз!
Оқушылар атынан сөйлеген Аймауытов та ағыл-тегіл төгіледі: «Қараңғыда жеткендей, қуанышпен отарбаның келуін тосқан еді. Семейде Әлекеңді құдайдан сұрап алған жалғыздай құттықтады. Бұл дәйек сөз Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» кітабының 1927 жылғы басылымынан алынған.

осындай қарбалас шақта атты милицияларды жаттықтырып, ойнатып жүргенде большевик солдаттары Қазыны қапыда атып өлтіреді. Қазының өлімі «Тар жол, тайғақ кешуде» екі ауыз сөзбен ғана «Қазы деген жігіт өлді» деп ат үсті айтылады. Қанды оқиғаға куә болған семинарист Бейімбет Майлыұлы «Сарыарқа» газетінде (1918 ж. наурыздың 18-күнгі санында) «Тұңғыш құрбан» деп аталатын көлемді мақаласын жариялайды.

Осы мақаланы «Жас Алаш» газеті 1994 жылы арада 76 жыл өткенде қазір Семейде тұратын ғұлама ғалым, елін сүйгені, шырылдап шындықты айтқаны үшін Кеңес түрмесінде ауыр азап тартқан ер Азамат Қайым Мұхамедханұлының түсінігін бере отырып жариялады. Оқиға 1918 жылы 6-наурызда таңертеңгі сағат 9 шамасында Алаш қаласында болады. Мылтықсыз ойнап жатқан атты қорғаушылардың (милициялардың) жанына 10-15 солдат келіп «ойындарыңды тоқтат, мылтықты бер» деп қоқан-лоқы мінез көрсетеді.

(Эссе)

Оған милиционерлер өз жүректерінде ұлт сақтаудан басқа ешкімге қастық қылатын ниеті болмаған сон, қарсы да келмейді, ойынын да тоқтатпады, – деп жазады Бейімбет.

– Солдаттар мылтық атады. Мылтық дауысы шыққан соң бірлі-жарымды жігіт қашуға айналған кезде милиция бастығы Қазы Нұрмұхамбетұлы жігіттерге айқайлап: «Қайда барасыздар? Жазықсыз өлсек – өлейік, бәрімізді қырмас» деп тоқтау айтып, өзі орнында тұрады. Сол арада мылтық ұштықтарымен атылып Қазының өлімі

Аяулы жолдас Қазы жас, Қош бауырым, жолдасым!..»

Жиналған жұрт қамығып, көңілі босап көзіне жас алды. Бұлардан кейін Райымжан (Мәрсекұлы), Жанғали қажы, Мұстақым Малдыбаев сөз сөйледі.

Ақырында бірге оқып жүрген жолдасы Жүсіпбек (Аймауытұлы) еңіреп тұрып:

«Жан бауырым, жолдасым! Қош бол, жасаған алдыңды өзіңе, артыңды бізге қайырлы қылсын! Талапандың, талындың, оқып қатарға кірдің. Бұл күнде мынадай мезгілсіз қазаға душар болдың өкінбе. Ұлтың үшін туып едің, ұлтың үшін өлдің. Кеудеңде бір-ақ арманың кетті. Ешкімге оқ атып, қылыш суыра алмай, жазықсыз оққа ұштың: тым болмаса, ұлтыңның бақытының шетін көре алмай кеттің. Қош бауырым, жолдасым, қош! – деп көзінің жасын тыя алмай, сөзін әрең тоқтатты.»

Бейімбет Майлин аталған мақалада Қазының жасы 22-де, Семей уезі, Еңірекей болысында, Сыбан деген рудан екенін де айтады. Семейден 2 класты мектепті бітірген соң бірер жыл бала оқытып, қаражат жинап алады да, 1915 жылы семинарияға оқуға түседі. Оны келесі жылы бітірем деп жүргенде ұлт тілегін зор көріп милицияға жазылып, одан кейін оған бастық болады. Аққөңіл талапкер, жігерлі, ұлтшыл жас болғанын атап жазады.

Басшы азаматтар, облыстық қазақ комитеттері кеңесіп, марқұмның басына ескерткіш тас қоюға, жақсылап бейіт салуға қаулы алады. Қазының оқуға жасы жеткен бір інісін оқытуға стипендия ашады. Көрі ата-анасына және әйелі мен баласына мың сом жинап беруге келіседі. Жетісіне жұртты шақырып, құран оқытып, дұға

сы, оның ішінде Сыбан руынан. Ұлы атасы Атақара молладан Быламық пен Нұрмұхамбет туады. Нұрмұхамбеттің кіндігінен 5 ұл болған екен. Олар: Құдайберді, Ісләм, Қазы, Тәуелқазы (Тәукен), ең кішісі Кенжеқазы. Алашордашыларды және олардың туыс-туғандарын аңша аулау науқанында Құдайберді мен Ісләм сондарына түскен жаналғыштардан бас сауғалап қашып кетеді де, ізін суытып Аягөз жаққа оралып, ақыры аты-жөндерін өзгертіп, зым-зия жоғалады. (Қытай асып кетуі де мүмкін). Тәуелқазы (Тәукен) Нұрмұхамбеттің атынан шығып, Быламықов боп жазылып қызмет етеді. Семейде ет-консерві комбинатында директор да болады. НКВД жендеттері ақыры ұстайды. Бұдан кейінгі тағдыры белгісіз. Одан қалған жалғыз қыз Хамила 1976 жылы Аягөзде дүние салады.

Қазының кенже інісі Кенжеқазы ағасы опат болғанда жас екен. Кейін оқып, мұғалім болады. Мұны да қудалай бастағанда Тарбағатай жаққа өтіп кетеді. Ол жерде де жаны қалмайтынын түсініп, өзі тіленіп майданға аттанады. Карелия жерінде ерлікпен қаза табады. Сүйегі сонда бауырластар қорымында. Артынан қара қағаз келеді. Одан қалған екі қыз – Нұрфатима мен Гүлфатима. Біріншісі – Қарағандыда, екіншісі – Алматы облысының (бұрынғы Талдықорған облысы) Ақсу ауданы, Жансүгіров ауылында тұрады. Балалы-шағалы. Нұрмұхамбеттен өрбіген ұрпақтың қайғылы тағдыры қысқаша айтқанда осындай. (Бұл жөнінде жаңа дерек беремін дегендер болса осы мақаланың авторына хабарласуына болады. Қарағанды қаласы, тел. 75-43-27).

© Бөкенбаев Д. 1997

АЗ-КЕМ ӘҢГІМЕ

Биылғы жылдың 5-13 желтоқсаны аралығында жалпы екінші қазақ құрылтайы өтіп, Алашорда автономиясының құрылғанының жарияланғанына 90 жыл, қасиетті қазақ топырағының ақыл-ой тамырын отап, тектік ұйытқысын ірітіп, ұлттық тағдырының ұясын бұзған, қатігез жазалау науқанының алғашқы тергеу ісінің басталғанына 17 желтоқсанда 80 жыл, Ахмет Байтұрсынұвтың атылғанына 8 желтоқсанда 70 жыл толады. 1927 жылы желтоқсанда басталған тергеу жұмысының үкімі алпыс жылдан кейін (1987) күшін жойды. Өзара сабақтас осындай оқиғаларға орай “Алаш ісі” деп

пен заңсыздықтардың жол берілгенін анықтады. Сөйтіп Қазақ ССР қылмыстық және қаралық Кодекстің 375-статьясын жетекшілікке ала отырып, төмендегідей шешім шығарылды:

“Шешім: СССР Халық Комиссарлар Советінің жанындағы ОГПУ-дің (Төтенше Мемлекеттік Саяси басқармасының — автор) IV коллегиясының 1930 жылғы 4 сәуірдегі және 1931 жылғы 13 қаңтардағы Байтұрсынұв Ахмет, Дулатов Мир-Якуб, Аймауытов Жүсіпбек, Есполов Мирза-Ғазы, Ғаббасов Халел, Әділев Дінмұхамед, Бірімжанов Ғазымбек, Юсупов Ахмед-Софы, Жұмабаев Мағжан, Омаров Елдес, Битілеуов Дамолла, Болғанбаев Хайредин, Байтасов Абдолла, Жәленов Кәрім, т.б жөніндегі

біріне өшіктірілді де, іле-шала “мендешовщина”, “садуақасовщина”, “сейфуллиновщина”, “ходжановщина”, “төрәқұловщина”, “рысқұловщина” деп мысқылдай келекелеп, ақыры оларды өкімет басынан қудалап тынды. Зиновьевтің: “Голощекин Қазақстанға барысымен, жергілікті ұлт интеллигенттері мен қайраткерлерін өзара қырқыстырып, ақыр соңында оларды қуғынға салып, үлкен қиянатқа душар етті” — деген пікірі дұрыс-ты.

Мұның барлығы орны толмас қасірет өкелді. “Ел билеген кемелдердің” көзін жою арқылы ұлттық сананы жою — ақ патшадан қалған мұра еді. Әлихан Бөкейханов Алашорда Үкіметі Ресейден дербес мемлекет болатынын мәлімдегенде атышулы адмирал Колчак бірде:

идеологтары мен теоретиктері құралған академик Шербинан экспедициясының құрамында жыл бойы зерттеу жүргізген Әлихан Бөкейханов ел мен жерінің мәселесін астарлы түрде бүге-шігесіне дейін білетін. Жер мен қоныстану туралы қарарлар 1922 және 1925 жылдары ақпанда құпия түрде дайындалды өрі де сол кезде Әлихан Бөкейханов Мәскеуде мырзамақта ұстап болатын. Соған қарамастан патша мен большевиктердің жазалау және тыңшылық мекемелерінің өдіс-төсілдерін барынша жеңілдеткен Әлихан Бөкейхановтың араласуының және ақпарат кеңесінің нәтижесінде: патшалық Ресей тұсында 1914 жылы, ал Ресей өкіметі тұсында 1927 жылы атқарылуға тиісті “тың көтеу науқаны”, яғни Ресейден алдында 360 мың қарашекпен Қазақстанға әкеп, “коллективтендіру” деген желеумен жер бөліп беру туралы жасырып жоспар жүзеге аспай қалды.

Мұның өзі ұлт көсеміне одан тыс бедел өкелді. Сонымен қатар Қазақстандағы жер нормасын белгілеу мен артық жерді анықтау мақсатында Әлихан Бөкейхановтың 1926 жылы С.Ф. Барновпен, С.И.Руденкомен бірігіп Атырау өңірінде жүргізген ғылыми экспедицияның қорытындысы “Қазақтар. Антропологиялық зерттеулер” деген атпен Ленинград қаласында 1927 жылы жеке кітап болып басылып шықты, өзінің пікірін ғылыми тұрғыдан көпшілікке жария етті. Енді одақтас республикалардың барлық өкілдері ашықтан-ашық қолдап отырған Ә.Бөкейханов қалайда ауыздықтау қажеттен туды. Өйткені, Кеңес өкіметінің “коммунистік-колонизаторлық” ұлт саясаты мен “артық жерді қоныстандыру” науқанын жүргізу Ә.Бөкейханов тұрғанда ұлт келдеріне ұшырайтыны сөзсіз еді. Сондықтан да Мәскеудің Қазақстанның да тергеушілерінің оның сонынан қатан бақылау қойды. Ә.Бөкейхановқа Қазақстанға келуге тыйым салынды. Оны қамаққа алу үшін алдын-ала сұрақ-жауап жүргізген тергеушілеріне: “Е, тағы да жер мәселесі туралы заң шығарғанды жатыр екенсіңдер ғой. Бұдан бұрын да екі рет Халық комиссарияты жер мен жерге қоныстандыру туралы шешім шығарды, алдында мені абақтыға қамап еді. Бірақ та аз ұлттардың өкілдерінің, оның ішінде Украина мен Грузия өкілдерінің талап етуімен Бутыркадан бірде Кремль тәрізінде шығарған болатын. Жер мен қоныстандыру туралы Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысы орыстандыру туралы қаулы екенін дәлелдеп бергеніммен, шешім қабылдамай қалды”

АБАҚТЫҒАТЫ АЛАШ

Тұрсын ЖҰРТБАЙ,
филология
ғылымдарының докторы.

аталып, КГБ архивінде құпия сақталған деректерді оқырман назарына ұсынып отырмын.

Түрме — құпия мекеме, түрмеге түскендердің тергеу хаттамасы мен жаза үкімі сақталған құжаттар құпияның құпиясы. Саяси қылмыскерлерге қатысты, оның ішінде мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің тергеулеріне екінші бірінші қолы жете бермейтіні анық. Тіпті төуелсіздік тұсында да ол деректер жалпыға жария етілмейді. Бұл кез-келген мемлекеттегі қауіпсіздік мекемесіне тән заңдылық. Сондықтан да “Алаш ісіне” қатысты құжаттарды еңбектің құрылымы мен тартымды оқылуына нұқсан келтіретіндігін сезіне отырып, тергеу барысындағы санкциялар мен хаттамаларды, сұрақ-жауаптар мен қосымша деректерді, жеке адамдардан төркіленген хаттар мен олардың үстінен жазылған “домалақ арыздарды”, жауапқа тартылушылардың түрме ішінде өзара жазысқан хаттарын толық келтіруді жөн көрдік.

Әрине, олардың барлығы, әсіресе айыптау үкімдері мен жеделден адамдардың жауаптары нақты өмірлік шындыққа сәйкес келе бермейтіні түсінікті, өйткені тергеу жұмысы жауапқа тартылғандарға қалайда саяси айып тағып, оларды қылмысты етіп көрсетіп, бағытталды.

қаулысының күші жойылсын, олардың іс-қимылдарынан қылмыстық әрекеттер табылмағандықтан да тергеу барысы тоқтатылсын.

Қазақ ССР прокурорының наразылығы қанағаттандырылсын. Қазақ ССР-нің Жоғары соты — Т.К.Айтмұхамбетов Коллегия мүшелері — Е. Л. Грабарник, К.Т.Кенжебаев”.

Осы шешімнің негізінде Жоғарғы соттың мүшесі Қазықан Кенжебаев Қазақстан КП Орталық комитетінің бірінші хатшысы Г.Колбиннің атына “Алаш” қайраткерлерін ақтау туралы ұсыныс жолдады. Қазақстан КП Орталық комитетінің идеология жөніндегі хатшысы Ө.Жәнібековтің араласуымен арнайы комиссия құрылды, сол комиссияның шешімі бойынша Алаш қайраткерлерін саяси және шығармашылық тұрғыдан ақтау туралы арнайы қаулы шықты. 1989 жылы сәуір айында Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің архивіне рұқсат берілді. 1991-1992 және 1997 жылдары құпия архивтегі тергеу ісімен тиянақты түрде танысуға мүмкіндік туды.

Сонымен тергеу қашан басталды және қалай аяқталды? Жазаға тартылғандар кімдер еді? Олардың қылмыстары қандай? Мұның бәрі де орында сауал. Ал оған бір сөзбен, бір тергеудің дерегіне сүйеніп, толық жауап бере алмайсың. Қысқа қайырып, тұтамай тұжырымның өзінде де, әлқиссаны өріден бастауға тура келеді.

“Маған салса, қазақтарды бағындыру қиынға соқпас еді: халыққа сөзі өтетін, халық сенетін 500 интеллигенттің көзін жойса, жетіп жатыр — қазақтар тағзым етті деп есепте”, — деген екен.

Расында да қазақ ұлтының ең осал жері осы зиялы қауым болатын. Алайда, Сібір мемлекетінің әскери өміршісі адмирал Колчактың өзі мұндай қаскүнемдікке бармады. Ал, Голощекин үшін олардан неғұрлым тез құтылса, соғұрлым бір өзінің жеке билеп-төстеуіне жол ашылатын. Сөйтіп, жазалау машинасы іске қосылып кетті. Оны тоқтатуға Голощекиннің өзінің де шамасы келмейтін. Өйткені, бұл жай қыр көрсету емес, алдын-ала жоспарланып, Сталиннің: “Голощекин жолдас! Мен мына мәліметіңізді белгіленген саясатты — негізінен алғанда бірден-бір дұрыс деп ойтаймын” — деген мақұлдауын жазбаша түрде алынып қойылған, ұлт зиялыларын жаппай жазалауға бағытталған нақты әрекетінің басы еді.

Берген антты “большевиктік ақ жүрекпен” орындау үшін дубара басшылар “ұлы құрбандық шалуға” жанталаса жанықты. Бұл “құрбандыққа” Голощекин айтқан “әлі де жер басып жүрген ұлтшылардың көрі көсемдері” Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұв, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Халел Ғаббасов, Халел және Жаһанша Досмұхамбетовтердің, Мұхамеджан Тынышбаевтың есімі аталды. Олардың кеңес өкіметі мен қазақ ұлтының қасіретіне екендігін ашықталайық.

Тарихымызды таразыласақ

Дегенмен, қазақтың қоныс аударуының әлеуметтік салдары тақырыбына қалам тербеген жарияланымдары қазақтың мерзімді басылымдарынан бұрын, орыс баспасөзінің беттерінде де жарияланды. Мәселен, оның 1908-1910 жылдары Санкт-Петербургтің “Сибирские вопросы” журналында жарық көрген “Киргизы на совещании Степного генерал-губернатора”, “Переселенческие надель в Акмолинской области”, “Русские поселения в глубине Степного края”, “Киргизы на совещании Степного генерал-губернатора”, “Бюрократическая утопия”, “Кризис канцелярского переселения”, “Ничьи деньги”, “Переселенцы в Тарских урманах”, “Долой с дороги: идет овцевод!”, “Ненужное генерал-губернаторство” атты макалаларын атауымызға болады.

Орыс демократиялық публицистикасының жоғары деңгейде дамыған, қалыптасқан дәстүрі бар арнасында, күрделі әлеуметтік құбылыстарды қарапайым, түсінікті, барынша анық етіп жеткізе білген. Орыс тілінде жазған очерктерінде Ә.Бөкейханов сөйледің коммуникативтік функциясын “жанр естелігімен” ұштастыра, баяндаудың анық образдылығымен, ассоциация мен әлеуметтік қорытындыларды нақты анықтап, ғылыми дәлдікпен және ойын терең талдау арқылы тамаша қолдана алған.

Автор халқының аса ауыр әлеуметтік мәселелеріне қазақ өмірінің іргелі негіздерінде жатқан патша саясатының одан әрі жолын кесуге ерекше назар аударады. Сондықтан да оның бұл тақырыптарды жеткізуде орыс тілін

да болған ауыр әлеуметтік-экономикалық және саяси мәселелерді аса өзекті, құтылу мүмкіндігі төмен оқиға ретінде, басқаларынан бөліп, өз алдына жеке қарастыру керек деп санады. Очерк жиналыстың түп негізін баяндаудан басталады, осыдан қарастырылып отырған актінің бастапқыда қазақтардың билікке қарсы уәж айтудан жалтартатын айла болғанын, генерал-губернатордың жергілікті халыққа жаны ашып қарағандағы «мейірімді»

ды ұйымдастырудағы форманың онысыз да мүмкіндігі шектеулі жергілікті халықты тығырыққа тіреу. Осы макаланың негізгі ережелері мына макалаларда жалғасын тапқан: “Переселенческие надель в Акмолинской области” (№ 27 - 28, стр.4 -21), “Русские поселения в глубине Степного края”(№ 33 – 38), Мұндағы соңғы очерк көлемі мен көтерілген мәселенің мазмұны жағынан ерекше назар аударуды қажет етеді.

тиесілі аумақ көлемін үш есе қысқарту олардың жерді тыңайтып, өнім алуға деген қызығушылығын жойды. Егін егудің пайдасы да шамалы болды, өйткені, жердің өнім беруі төрт рет егін еккен соң, нашарлай бастады. Мал шаруашылығымен айналысу да оңайға түскен жоқ. Себебі, малды қыстауда ұстау үшін қажетті шөпті де қазақтар қыруар ақшаға сатып алатын еді.

Әлихан Бөкейхановтың орыс тіліндегі очерктері

тыру принципіне нақтырақ тоқталады. Картаға қарап отырсақ, қоныс аударушылардың басым бөлігі Нұра өзенінің саласына қоныс тепкен. Бұл жерден жергілікті тұрғындар анда-санда аздап болса да жер жыртып, егін алып, нәпақаларын тауып отырған еді. Жалпы, осы аумақтың орташа алғанда 65%-ы түрлі экспедициялардың анықтауы бойынша қолайсыз деп танылған. Әкімшіліктің қолайсыз жерлердегі 5 десятина жерді 1 десятина деп санап, манипуляция жасауы, қоныс аударушылардың есебінен аграрлық сектордың шынайы мүмкіндіктерін қылмыстық түрде бұрмалады, сөйте тұра Ф.А.Щербиннің 1896 -1901 жылдардағы экспедициясының жергілікті қазақ тұрғындары заңды түрде нормаға сәйкес жер иеленуі керек деген мәліметтеріне қарсы келді. Автор осының бәрін есепке ала отырып, көшпенді шаруашылық құрылымына аса қажетті табиғи су қоймаларының қоныс аударушылардың қолына өткеніне ерекше назар аударады. Өйткені, көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын халықтың өмірін сусыз аймақта елестету мүмкін емес. Автор көшпелі шаруашылықтың күйі кеткен көріністерін бірнеше мәрте мысалға алады. Очерктің қорытынды бөлімінде Бөкейханов ландшафттар мен Нұра аймағының табиғи-климаттық ерекшелігінің нақты мал шаруашылығы экономикасына негізделген позитивті шаруашылықтың мәнін ашады. Ол көші-қон идеологиясын жасаушылардың қолайсыз жер деген терминді жергілікті қазақ малшыларының өмір сүруінің негізі болып отырған шару-

меттік мәселелеріне қазақ өмірінің іргелі негіздерінде жатқан патша саясатының одан әрі жолын кесуге ерекше назар аударады. Сондықтан да оның бұл тақырыптарды жеткізуде орыс тілін таңдауы саяси талап пен Ресей империясының езгісіне түскен халықтың рухани қажеттіліктерін іздеу мақсатында форма ретінде пайдаланылған.

Автор очерктерін жазу барысында орыстың революциялық-демократиялық публицистикасынан нәр алады, кеңейтілген мәдени контексіне сүйенеді. Еңбек адамын дәріптеп, билік басындағыларды әжуа қылатын әдеби қағиданы ұстанады. Бөкейхановтың стилистикасын орыстың ұлттық тілінде қалыптасқан, шенеуніктердің бұратана халыққа қатысты бюрократтық бассыздыққа, екіжүзділікке, адамшылыққа жатпайтын қылықтарға қарсы адамгершілік-этикалық құндылықтарсыз елестету мүмкін емес. Нақтылық пен автордың материалды жазудағы логикалық сабақтастығы очерк мәтінінің негізгі фактурасы бола отыра, полемикамен толықтырылып, Ресейдің алдыңғы қатарлы қауымын алаңдатып отырған, үлкен тарихи-әдеби комментариймен нақты әлеуметтік-саяси құбылыстарды типтендіруге мүмкіндік береді. Материалды беру мәнері оппонентімен тікелей диалогқа түсу үлгісі арқылы жандана түседі. Очеркте баяндалатын ойдың қоғамдық мәні отарлаудың жабайы жұлқына сөйлеу мәнеріне тікелей және жанама үзінді келтіріп, оған орыстың заманауи және бұрынғы жазушылары мен публицистерінің шығармаларына сүйеніп, бірден лексико-фразеологиялық деңгейде саяси немесе онегелі-этикалық баға беріледі. Бір жағынан Бөкейханов шығармаларына қажеттілігіне сәйкес қазақтың тұрмысынан алынған ертегі-аллегория, тарихи реминисценция, пейзаждық бейнелеу, бейнелі әңгімелеуді қосып, баяндауын әдебиеттендіріп жібереді.

Мәтіннің мәнді, әрі мазмұнының бай болуы автордың ең басты мақсат ретінде өз халқының мүддесін жақтап, соны қорғай білуінде болса керек. Ә.

орыс тіліндегі очерктері

Қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының көрнекті өкілі Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси жаңғыру жолының мақсаты мен міндетін түсіндіруде баспасөзге ерекше мән берген. Ол алғашқы ұлттық газет “Қазақтың” (1913 – 1918) идеологы болды. Оқу-ағарту жұмыстарына ерекше назар аударып, қазақтың әлемдік өркениет көшінен қалып қоймауы үшін аянбай тер төкті. Ә.Бөкейханов жарияланымдарында халқының терең тамырлы әлеуметтік мүддесін сақтап қалу қажеттілігіне ерекше назар аударды.

Сөйтіп, осы ойын қазақтың қоныс аударуына байланысты “Үшінші Дума Һәм қазақтар”, “Дума Һәм қазақтар”, “Төртінші Дума Һәм қазақтар” (“Третья Дума и казахи”, “Дума и казахи”, “Четвертая Дума и казахи”) сияқты мақалаларында білдіріп, оны 1913 жылы “Қазақ” газетінің бетінде жариялады.

Очерктің басында мәселенің маңызын дөп басқан автор, осы жерде тұратын жергілікті тұрғындардың тұрмыс жағдайын баяндауға көшеді. Мәселе Нұра мен Есіл өзендері бассейні кеңістігіндегі шөбі шүйгін, орманды алқабы бар жер кеңістігі жөнінде болып отыр.

Мұнда көшпенді қазақ халқының дәстүрлі дала өлкесіндегі басқа жерлерінен аталған аймақтың ерекшелігіне айрықша тоқталады. Бұл жерлер қыстау үшін аса қолайлы, мәселен казактың ұсақ шоқылы өлкелеріндегі қыстаулар бірді-екілі болса, бұл жерлердегі оның саны жүзге жуық. Неліктен осы аймақ көші-қон қозғалысы басталғанға дейін игерілмеген деген сұраққа байланысты, автор Нұра өзенінің жоғары ағысында отырықшы мәдениетке көшу талпынысы болғандығын дәлелдейтін, жыртылған арық жасалғанын еске алады. Дегенмен, казак жеріндегі өзендердің құбылмалы табиғаты, яғни өзен арнасының толуы жауын-шашынның түсуіне тәуелді болғандықтан, өзеннің маңы тез сорланып кететін еді. Сондықтан, жағалауға жыл сайын егін салынған жоқ, себебі, жерді тынайтып отырмаса, сапалы өнім алу мүмкін емес-тін. Олай болса, казак жерді игергісі келмеді де-

Автордың жоғарыда келтірген көптеген мысалдарынан кейін мынадай қорытынды жасауға болады: дала өлкесінде көші-қон процесін ұйымдастырғандардың ғылыми дәлелдері мен куәлері қоныс аударушы орыстар мен украиндардың дәстүрлі сәтсіздігінің баламасы, олардың көшпелі мал шаруашылығы элементтерінен қашып құтыла алмауы үшін жасалған. Оның үстіне дала өлкесіндегі жыртылған жер патша өкіметінің әр қоныс аударушыға міндетті түрде 15 десятинадан жер бөліп беру туралы құрдымға кеткен циркулярын жүзеге асыруға мүмкіндік берген жоқ. Бөкейханов Романовское поселкесінің жаңа жердегі болашағынан түңілген шаруаларының ойын бере отырып, мынадай қорытындыға келеді. “Қырғыз өлкесіне қоныс аудару саясатының қағаз үйі құлайтын күні жақын, сондықтан аграрлық мәселені шешіп, әр нәрсені өз орнына қою қажет”. Мұндағы автордың айтпақ болғаны, отаршылдық саясат жүргізіп отырған әкімшілік, табиғаты құбылмалы дала өлкесін гүл-бақшаға айналдыруды көздеген жоспары еді. Әрине, мұның ешқандай мүмкін емес екендігі о баста ғылыми негізбен дәлелденген. Бөкейханов осылайша халыққа қысым көрсету Ресейдің Еуропалық

шаруашылық жетік аядады. Ол көші-қон идеологиясын жасаушылардың қолайсыз жер деген терминді жергілікті қазақ малшыларының өмір сүруінің негізі болып отырған шаруашылықтың пайдасын көруден барынша тықсырту екенін мүлтіксіз дәлелдейді. Қоныс аударушылар шағымданатын көкпек пен мен курайдың тез әрі тоқтаусыз шығатын шабындығының қазақ жайылымдары үшін маңызы зор. Қазақтың үйір-үйір жылқысы жаз түндерінде осы курай маңында аялдап, жусайды. Қазақтарға тиесілі төрт түліктің барлығына да осы жер ыңғайлы. “Мал шаруашылығы билігінің” ғасырлар бойы қалыптасқан Қырғыз өлкесінің жүдеу табиғаты мен қырғыздардың мал шаруашылығына - қылғаны осы”.

Ә.Бөкейханов Ресейдегі буржуазиялық демократиялық революцияның тарихи міндеттерінен жергілікті казак халқының әлеуметтік мүддесін қорғап, қазбаламайды. Өйткені, ол Ресейдің конституциялық-демократиялық партиясының белгілі мүшесінің бірі ретінде, адамдардың шынайы бостандығы мен теңдігі үшін заң алдында күрескен, жер қорынан жері мүлдем жоқ немесе тым аз шаруаларға үлес бөліп беруді талап еткен ол Ресей аграрлық мәселесін тездетіп шешпейінше, экономикасы артта қалып, ішкі әлеуметтік шиеленістердің ушығуынан саяси құлдырау болатындығын жақсы білді. Дегенмен, ол өзінің партиялас үзеңгілестерімен бірге Столыпиннің бағдарламасына қарсы болды. Қадеттер аграрлық көші-қон мәселесін күн тәртібінен алу үшін орыс деревняларында тауар-ақша қатынастарын жерді бөліп беру нарығының базасында біртіндеп жүзеге асыру мен шаруа еңбегін жетілдіруді қолдады. “Басы артық” шаруаларды жаңа жерлерге орналастыру көп жағдайда Ресейдің аграрлық секторын депрессиядан шығармайды, керісінше, олардың әлеуметтік жағдайын нашарлата түседі. Ал патшаның бюрократиялық машинасы қоныс аудару және мыңдаған адамдарды орналастыру сияқты көлемді мемле-

Ә.Бөкейханов Ресейдегі буржуазиялық демократиялық революцияның тарихи міндеттерінен жергілікті казак халқының әлеуметтік мүддесін қорғап, қазбаламайды. Өйткені, ол Ресейдің конституциялық-демократиялық партиясының белгілі мүшесінің бірі ретінде, адамдардың шынайы бостандығы мен теңдігі үшін заң алдында күрескен, жер қорынан жері мүлдем жоқ немесе тым аз шаруаларға үлес бөліп беруді талап еткен ол Ресей аграрлық мәселесін тездетіп шешпейінше, экономикасы артта қалып, ішкі әлеуметтік шиеленістердің ушығуынан саяси құлдырау болатындығын жақсы білді. Дегенмен, ол өзінің партиялас үзеңгілестерімен бірге Столыпиннің бағдарламасына қарсы болды. Қадеттер аграрлық көші-қон мәселесін күн тәртібінен алу үшін орыс деревняларында тауар-ақша қатынастарын жерді бөліп беру нарығының базасында біртіндеп жүзеге асыру мен шаруа еңбегін жетілдіруді қолдады. “Басы артық” шаруаларды жаңа жерлерге орналастыру көп жағдайда Ресейдің аграрлық секторын депрессиядан шығармайды, керісінше, олардың әлеуметтік жағдайын нашарлата түседі. Ал патшаның бюрократиялық машинасы қоныс аудару және мыңдаған адамдарды орналастыру сияқты көлемді мемле-

соны қорғай білуінде болса керек. Ә. Бөкейханов туған халқының мәдени құқығы мен саяси дербестігін анықтау жолында жан аямай тер төкті. Дегенмен, ол көзқарасы жағынан социал-демократ бола тұра ұлтын орыс революциясынан азат ету мәселесін көтерді. Заманында жан-жақты, терең сапалы білім алған ол, орыстың заманауи әлеуметтік және экономикалық ойшылдарымен иық тіресіп тұрды. Ресей империясының ұлтты отарлау саясатының аса күрделі әлеуметтік-экономикалық процестеріне ғылыми тұрғыдан қарағанда легальды марксизмге бой алдырған Әлихан, өзінің әлеуметтік әдіснамасында қоғамдық құбылыстардың нәтижесіне баға беріп отырды. Оның өңкерінің циклі Дала өлкесінің генерал-губернаторы И.П.-Надаровтың қазақ халқының өкілдерімен жалпыресей процесінің 1905-1907 жылдар аралығындағы революцияда қоғамдық-саяси қатынастарының либерализациясына байланысты өлкеде земстволарды енгізу мәселесіне байланысты жиналыстағы ақпаратты талдауға арналды (“Киргизы на совещании Степного генерал – губернатора”, № 21 - 22, 42 – 60 беттер). Жергілікті халық өкілдеріне барынша көп шектеу жасағанына карамастан, күн тәртібіндегі мәселенің бояма сипатқа ие болуы және еріксіз шешімді орындаудың алдын-ала белгілі болуын Ә.Бөкейханов Ресей империясының отарындағы патша әкімшілігінің қылмыстық көші-қон саясатынан пай-

тырылып отырған мәселеге байланысты ресми баяндама жасаушы, Ақмола облысы ауданының бастығы Новоселов көмекшісінің мәселенің байыбына бару үшін жергілікті тұрғындардың қоныс аударушылармен арадағы келіспеушілігін, оның мәнін, көшпелі шаруашылықты ұйымдастырудың қыр-сырын қарастырғанын айтады. Бірақ, бұдан патшаның отарлау саясатының езгісіне жаншылған халық тағдыры тыс қалғанын сын садағына алады. Бөкейхановтың мақаласы талдамалы комментарийге құрылған. Ол қазыналық жер өлшегіштердің қазақтарға мал шаруашылығы үшін аса құнарлы жерлерді емес, тасты-құмды, кәдеге жарамсыз жерлерді берген басыздығына тоқталады. Оған қоса қоныс аударушылар мен қазақтар арасында жерлер қасақана жақын орналастырылған. Мұндағы мақсат қоныс аударушыларға қазақтардың қыстақтары мен ата-бабаларының сүйгі жерленген бейіттері бар жерлерді ықтиярымен тастату. Ең бастысы, қазақтар осы себептен мал шаруашылығына аса қажетті өзендері мен құдықтарын тастап кетуге мәжбүр. Сондықтан, олар шаруашылықтарына қажетті жағдай жасау үшін өздеріне тиесілі жерлерді жалға алудан басқа амалдары қалмайды. Публицист қазақтардан сулы жерлерді алудағы басты мақсат ретінде олардың есебінен салық жинау саясатының көзделгенін айтады.

Мақаланы қорыта келгенде мынадай түйін жасауға болады. Көші-қон-

болса, қазақ жерді игергісі келмеді дегуге негізі жоқ. Дикандар 2-5 рет өнім алған соң, егістік ұзақ уақыт пайдаланылған жоқ.

Әлихан Бөкейханов қоныс аударушылардың даланың ең шұрайлы жерлерін иемденген соң, шаруалардың өнімі де жыл сайын төмендеп кеткендігін дәлелдеп көрсетеді. Оның үстіне отаршыл әкімшіліктің қоныс аударушыларға жергілікті қазақ қожайындарынан тартып алып, қосымша жер телімін беруі күткен нәтижеге қол жеткізе алмады. Автордың өзі анықтаған, дәлелі мен дәйегі мол материалы осындай қорытынды шығарады.

Әсіресе, 1899 жылы Нұра өңіріндегі Ивановский поселкесіне қоныс аударушылардың өмірі ерекше назар аудартады, олар 1907 жылы мал және жер игеру шаруашылығына түгелдей көшеді. Ауылдың егістік алқабы көші-қон басқармасының ресми нормаларына қарағанда әлдеқайда көбейді. Тіркеуде тұрған 60 жан, ереже бойынша 209 адамға тиесілі аумаққа иелік етті. Шаруалар астықтың нашарлағаны туралы үнемі шағым айта берген соң, биліктің қоныс аударушыларға жаңа аймақты беруден басқа амалы қалмады. Оның үстіне қазақтарды осылайша жерден қағу олардың енді дамытып келе жатқан мал және жер шаруашылығын ұйымдастыруды шеттетуге есебінен жүзеге асырылды. Қазақтардың жерін қоныс аударушыларға беру арқылы жергілікті халыққа

қысым көрсету Ресейдің Еуропалық бөлігіндегі аграрлық секторға қандай қатысы бар деген мәселені талқылайды. Қазақ шаруашылығын жүргізген жерлерден қоныс аударушыларға берілген Есіл өзенінің бойындағы Джамалиевский, Максимовский, Семеновский, Покровский, Петровский, Новочеркасский, Астраханский, Таволжанский және Богородицкий поселкелері, Нұра өзенінің саласындағы Рождественский, Романовский, Преображенский, Ботақара, Петровский, Сенокосный және Шолаққарасуды мысалға ала отырып, автор өлкенің күллі өмір бойы қалыптасқан шаруашылық өміріне төнген әлеуметтік қауіпті көрсетеді. Ауылдардың мал жайылымы мен суаратын жері қалмағандықтан, көшпелі шаруашылықтың жүйесі бұзылды. Осылайша, жергілікті халық пен кірмелердің арасындағы шиеленіс одан сайын үдей түсті. Бөкейханов озбырлықтың мысалы ретінде мынадай мысал келтіреді. Мәселен, қазақтарға Есілдің бойынан бір көшпенді шаруашылық үшін 130 десятина жер бөлінуі керек болса, шын мәнінде жергілікті шаруаларға 70,6 десятина жер берілген. Қарастырып, тізе берсе, мұндай құйтырқылық іс-әрекеттер өте көп болған. Өкініштісі, сол кездегі шаруашылық саласын басқарушылар қазақтар күрек ұстап жер баптағанша, қолдарына құрық алсын деп мазак қылған. Бөкейханов қазақ даласына Ресей империясының жер-жерінен келген қоныс аударушыларды орналас-

аудару және жерден қоныс аударушыларды орналастыру сияқты көлемді мемлекеттік жоспарды жүзеге асыруға дайын болмауы аграрлық мәселені осындай тәсілмен шешеміз деген ойды абсурдқа айналдырды. Әлихан Бөкейханов - жергілікті халық пен қонысаударушылар арасындағы шешімі жоқ мәселенің құқықтық негізделуін қолдаушылардың бірі. Сондықтан да ол Дала өлкесіндегі жергілікті тұрғындарға жер бөлу кезінде олардың шаруашылығының өзіндік ерекшеліктері заңнамада міндетті түрде қарастырылу керек екенін өз очеркінде баса айтқан. Буржуазды-демократиялық революцияның соңғы мақсаты ретінде ұлттың өзін-өзі анықтау идеясын ұстанушы Ә.Бөкейханов политэникалық қоғамдастықты біріктіру, қазақ жерінде дәстүрлі жартылай көшпенділік пен қалыптаспаған хуторлық екі шаруашылықты құқықтық реттеудің мәнін қырағылығымен танып, көрегенділік танытты. Ол өзінің осы ойын 1917 жылғы “Жалпы Сібір съезі” атты мақаласында “түбінде қазақ ұлты бір автономия бола қалса, іштегі орысты ала кетеміз бе деген үміт” деп жазады. Ә.Бөкейхановтың публицистикалық мұрасы Қазақстан халқының ұлттық мәдени идентификация процесіне белсенді түрде ықпал етуде күні бүгінге дейін өз маңыздылығын жойған жоқ.

Серік Тахан,
филология ғылымдарының докторы, Е.Бөкетов атындағы ҚарМУ-дың журналистика кафедрасының профессоры.

*Алаш көсемі Ә.Бөкейхановтың туғанына 145 жыл толу қарсаңында

Алғысөз орнына

Ұлттық ой-сананың дамуына алаш арыстары жазған оқулықтардың атқарған қызметі аса бағалы. Біздің бұл мақалада сөз етеріміз, «қыр баласы» деген лақап атпен Мәскеуде 1926 жылы «Кеңес Одағындағы елдердің кіндік баспасында» төте жазумен жарияланған «Дүние-

нің құрылысы» (Астрономия) оқулығы. «Дүниенің құрылысы» орыстың академик жазушысы Д.Грабенің еңбегін қазақшаға аударған оқулық. Біз бұл еңбекті толығымен төте жазудан қазіргі кирилл графикасына көшірдік. Оқулық 101 беттен тұрады, 4500 данамен шыққан. «Қыр баласы» лақап аты, біздің ойымызша Әлихан Бөкейхановқа

тиесілі. Себебі, «Қазақ» газетінің алғашқы нөмірлерінен бастап, жер, мемлекет, қоғам жайындағы мақалалары мен аудармаларында Алаш зиялысы Ә.Бөкейханов «Қыр баласы» лақап атын пайдаланып отырған. Аты аталған бұл еңбек-дүниенің құрылысы, жер мен ғаламшарлардың орналасуы жайында, ғарыштық кеңістік туралы қа-

зақ оқушысына ғылыми түрде алғаш берілген астрономиялық теориялық білімдердің жиынтығы. Бұл еңбек сол кезеңдегі қазақ оқушысына алғаш ғылыми түрде берілген түсінік болғанымен, ондағы айтылатын аспан кеңістігі жөніндегі мәліметтер қазақ оқырмандарына таңсық дүние емес еді.

XX ғасырдың алғашқы жартысында ғылым тілін қалыптастыруда сүбелі үлес қосқан Әлихан Бөкейхановтың «Қыр баласы» деген лақап атпен жариялаған ғылыми аудармалар мен оқулықтарының тізімі төменде беріліп отыр: Астрономия әліпбиі (К.Фламарионнан аударған). Мәскеу, 1924. 225 бет; Дүниенің құрылысы (Д.Граведен аударған). Мәскеу: Кеңес Одағындағы елдердің кіндік баспасы, 1926. 101 бет; Жердің қысқаша тарихы (Т.Тутковскийден аударған). Мәскеу, 1926.

міз. Осылардың ішіндегі ең жарығы қашан қарасаң да бір орыннан көшпеген сықылды көрінеді. Ең жарық, ең сұлу жұлдыздар қозғалса да матаулы түйедей матауын жазбайды. Осындай матаулы жұлдызды, жұлдызшаларды ұялы жұлдыз дейді. Ұялы жұлдыздар аспан кеңдігінде шашып тастаған асықтай, шашылып жатыр». Осы мәтіндегі қараша үйдің жыртғындай, матаулы түйедей матауын жазбай, шашып тастаған асықтай деген теңеу сөз тіркестері қазақтың қай баласына да түсінікті

асы айдың қылғаны да осы». «Жұлдызды бақылап-бағып зерттеуге осы күні өзгеше үй салады. Бұл үйдің орыс тіліндегі аты обсерватория. Латын тілінде обсервы-қараймын, бақылаймын, бағамын деген сөз. Олай болған соң, бұл үйдің қазақша аты қарауыл үй болады ғой».

«Астрономшылардың аспабы, қырағы түтік-телескоп. Жұлдызшы бір түтікке қарап суретін салатын аспанның аймағына телескопты бұрмайды. Екінші түтікте сурет салып алатын аспап бар». «Күнмен ғана жарық бола-

дағы кемпіркосақты тігеді». «Ұршықты, зырылдауықты иіріп тактайға тастай берсе, ұршық та, зырылдауық та сабынан тік тұрып айналмайды, жамбастап, теңге алатын жігіттей, жантая айналады. Жердің де айналатын сабы (жерде шынында түк сап жоқ, жердің сабы дегенде ой жорыған сапты айтады) жантайыңқы болады. Жердің сабының екі ұшы (бұ да ой жорыған ұш) 23-інші суретте (№) терістік, (S) түстік қарпітермен таңбаланған. Жер Күннен жыл он екі айда айналғанда сабының терістік (№) ұшын жазбай, ас-

дары, гірігорийен календері, потоспере, кыймыйе, от құсқыш тау (қазіргі «жанартау»)–Г.К. т.б.)

Он екі зодиак таңбаларының баламасы берілген: зодыйак ені-таңбасы, зодыйак жарығы, обен (арқар), телес (бұғы), былызнесыс (егіз), рак (шайан), леб (арыстан), дебе (қыз), бесі (таразы), ыскорпыйон (қаракұрт), ыстырлес (мерген), козерок (серкемүйіз), бодолей (сукүйғыш), рыба (балық). Бұлардың кейбіреулері бүгінгі атауларымен сәйкес келеді. Сонымен қатар, Ә.Бөкейханов жаңа атау, терминдердің қазақша

құсқыш тау, тұтылыс, ұшқыш, дүниенің тозаны, сатырынның білезік шенбері, күннің тажы, құйрықты жұлдыздар, көшпейтін жұлдыздар, жұлдыз жауыны, құйрықты жұлдыздар, т.с.с.

Н.Төреқұловтың «Қазақ тіліне кіретін жат сөз болса, қазақтың тымағын киіп, жалпақ қазақ сөзі болып кірсін» дегеніндей, XX ғасыр басында кірме сөздерді қабылдауда үндестік заңын сақтап жазу басты қағидат болып алынғаны мәлім. Бұл еңбекте де сол ұстаным басшылыққа алынған: мүлйен (миллион), келеметір, сыпыр (цифр), март, ыйұн

Әлихан Бөкейханов

«Астрономия» оқулығы

«Астрономия» оқулығы

102 бет; Мұғалімдерге хат; Пыланеттер. Ж.М., 1926. №14-15. 21-25-бб.

«Дүниенің құрылысы» оқулығы мынадай 14 бөлімнен тұрады: 1. Беташар. 2. Дүниенің құрылысы. 3. Пыланеттер. 4. Дүниенің тартатын күші. 5. Жер–пыланет. 6. Жылдың қыс, жаз, жазғытұр, күз уақыттары. 7. Календарь. 8. Күн. 9. Ай. 10. Көлеңкелену. 11. Кометелер. 12. Жұлдыз жауын. 13. Көшпейтін жұлдыздар. 14. Дүниеде тоқталмай іс қылып тұрған күштер. Бұл еңбекті таза аударма деуге болмайды, негізінен қазақ оқушыларының талап-тілегіне лайықталған кезеңдік оқулық деуге әбден болады. Мәселен, бұнда «қыр баласының» өзіндік дүниетанымы мен қазақ халқының дүниетанымына тән түсініктерді баяндайтын тұстар жиі ұшырасады. Сол кезеңдегі қазақ оқырмандарының аялық білімін ескере отырып, ол ғылыми ой-жосықтарды қазақ дүниетанымына жақын ұғым, түсініктермен беруге тырысқан. Сол үшін күнделікті өмірден, айнала қоршаған ортадан мысалдар алып ұғынықты етіп сипаттаған. Мысалы: «Бұлт жоқ ашық түнде жазық далаға шығып аспанды қарастырсақ, тозған қараша үйдің жырытығындай күн, жарық жұлдыздарды көре-

ді әрі ғылыми ұғым дәл берілген, көзге елестетуге де қолайлы еді.

Автор («Қыр баласы») жер өз осінен өзі айналады деген түсінікті беру үшін «жер өзінен өзі ұршықтай айналады» немесе «жер күннен дөңгелек жолымен, арқандағы аттай айналады» деп қазаққа етене жақын таныс, күнде үй тіршілігінде көріп жүрген ұршық пен арқандаулы атты еске түсіреді. Бұл оқырмандардың құбылысты ұғынықты, онай, әрі тез қабылдап алуына тиімді әдіс еді. Сол секілді Еуропадағы христиан діні өкілдерінің Рим шіркеуіндегі католиктерді, папа, монарх секілді діни атақ, лауазымдарын көзбен көрмеген мұсылман қазақ балалары үшін сол кезеңде «католик молдалары, полек молдасы» деп берген еді.

«Қыр баласы» астрономиялық атауларды бергенде сол зат қазақ тұрмысында болмағандықтан, сипаттамалы, түсіндірмелі әдістерді пайдалана отырып және оның қазақша баламасын да беруге ұмтылыс жасайды. Біздіңше, бұл ұмтылысы сәтті шыққан. Мысалы: «Пыланеттердің көбінің ерткен қосшысы бар. Пыланеттер күннен айналғанда қосшы жолдастары көлеңкедей еріп пыланеттерден айналады да жүреді. Біздің жердің қосшы жолд-

ды, пыланеттер аспан кеңдігінде дөңгелек сызық жолмен күнді, қазықтан айналған арқандағы аттай айналады, сонымен пыланеттердің бұл жолын орыс латын тілінде дөңгелек-орбыйта дейді».

Жұлдыздардың кейбір атауы қазақ тілінде бұрыннан бар екендігі белгілі (Темірқазық, Жетіқарақшы, Шолпан, Кемпірқосақ, т.б.). Сол себепті автор қазақы ұғымдағы Шолпан жұлдызын батыс біліміндегі Венера жұлдызымен сәтті салыстырады. Мысалы 23-бетте: «Күннен санағанда екінші, Меркурдің сыртында күнді айналған пыланет, Ром елі сұлулықтың құдайының атын қойған. Бенере. Бұл біздің Шолпан. Мұны мен күннің арасы 7-де тағы да он бөліктің 2-і (7,2) болады. Аспанда Шолпаннан сұлу жұлдыз жоқ, күнге еріп жүріп батыста жарқырап жанады. Күнді бастап жүріп шығыста, күн батса келе жатыр деп тұрады. Шолпанның жарығы сондай күшті, жерде тас, ағаш, айуан Шолпаннан да көлеңке тастайды».

«Жер жазуында (автор географияны айтып отыр-Г.К.) жердің сабының екі ұшын пәліс дейді. Темірқазыққа қарама-қарсы пәлісті терістік, түстікке қарама-қарсы пәлісті түстік дейді» немесе «Күннің жарығы жаңбырдың бұлыттағы суынан өтіп аспан-

пан кеңдігінде бір бетке қойып айналады. О бет-темірқазық».

Ал астрономия ғылым саласын автор былайша түсіндіреді: «Аспан кеңдігін жайлаған жарықшырақтарды бақылап, бағып тексерген білім бетін-білімді астыроном білімі дейді. Бұл білімге бұл атты грек елі таққан. Ол елдің тілінде жұлдыз-астер, номос-қалып, заң болады. Осы екі сөзден астыроном білімінің аты шыққан. Ал астыроном білімін өрге сүйреген жұлдыз, өзге жарық сәулелі шырақтардың жүрісін зерттеген адам астырономшы аталады».

«Дүниенің құрылысы» еңбегі астрономиялық сипаттағы еңбек болғандықтан, бұнда сол ғылым саласына тән терминдер мен атаулар көп кездесетіні анық. Мысалы: аспан кеңдігі, әуесіз аспан кеңдігі, аспандағы доп, небтін (Нептун), ұран (Уран), сатырын (Сатурн) ийүпітер (Юпитер), орбыйта (Орбита), меркүр (Меркурий), марыс (Марс), мердіен, жетіқарақшы, темірқазық, қолтықтағы пыланеттер, жұлдызшы, ұялы жұлдыз, егіз жұлдыз ұясы, он екі ұялы жұлдыз, құйрықты жұлдыздар, көшпейтін жұлдыздар, жұлдыз жауыны, дүниелік тарту, майетнік, дөңгелек жолымен айналады, жер добы, жердің сабы, бысокос жыл, қалыптағы жыл, иыульиен кален-

атауын, баламасын беруді де ойластырған. (Кестеге қараңыз. авт.)

Осындағы география терминіне қатысты Ә.Бөкейхановтың өзіндік көзқарасы бар. Бұл жөнінде былай деген: «Гео грек тілінде-жер, гірене-жазу. Екеуінен геугірапие деп сөз құралған. Біздің қазақ жазушылары орысқа еріп жағырапыйа деп мұны алып отыр. Біздің тілде жер де, жазу да бар. Гыректің геугірапиеесін біз жер жазуы деп алсақ оң болады». Біз қазіргі астрономия оқулықтарында вулканды «жанартау» деп атап жүрміз. Ал автор оны «от құсқыш тау» деп берген. Бұны салыстыру үшін келтіріп отырмыз.

Ә.Бөкейханов термин жасауда қазақ тілінің өз ішкі мүмкіндігі мен сөздік қорын кеңінен пайдалануға ұмтылыс жасаған: болмыс, болмыс құлы, болмыс жетегі, таза білім, жер добы, жердің сабы, аспандағы доп, аспан кеңдігі, от

(ионь), ийүн (ионь), сен-тебір, декебір, небіреп, октебір, меут, секүнт, нөл, геугырапыйе (география), телегыраб, телепон, от арба, тырамбай, пойыз, т.б.

Қорыта келе айтарымыз, «Дүниенің құрылысы» оқулығы алғашқы астрономиялық оқулық санатына жатады. Оқулық қазақтың ұлттық ғылым тілін дамытуға үлес қосқан, астрономия, география, физика ғылымы салаларының тарихында өзіндік орны бар еңбек. Алаш зиялыларының мұрасын танып-білу бүгінгі таңдағы әртүрлі ғылым салаларындағы терминдерге балама тауып, жаңа жолдарды іздестіруге, зерттеуге септігі тиер деген ойдамыз.

Гүлжиан
Көбденова,

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты.

Орысша атауы	Ә.Бөкейханов берген атау
Геуметірийе (геометрия)	жер өлшеу білімі
Геугырапыйе (география)	жер жазуы
Обсерваторыие (обсерватория)	қарауылүй
Телескоб	қырағы түтік
Компас	құбыланама
Бенере (Венера)	шолпан
Комете (комета)	құйрықты жұлдыз
Күн мен пыланеттер	күн қотаны
Вулкан (қазіргі атауы: жанартау)	от құсқыш тау

• Проблема. Пікір. Ұсыныс

Арасындағы байланыс Арқадағы Ақтоғай ауданы – Ә.Бөкейханның туған жері. Әкімшілік-аумақтық тілмен айтсақ, Қарағанды облысы Ақтоғай ауданы Қаратал совхозы, кейіннен Әлихан Бөкейхан атындағы кеңшар. Зираты төрелердің қорымы Бегазы бауырындағы Талдыбейітте. Інісі Смахан төре орнатқан көк таста 1866 жылы туған деп қашалған. тоталитарлық заман жендеттерінің Алаш Орда көсемін Мәскеудің Бутырка абақтысында атып, Дон зиратында жерленгені кейіннен белгілі болды.

Кезінде Ә.Бөкейхан өзі қатысқан Шербина экспедициясының (1898ж.) мағлұматында төрелер Тоқырауын болысының 7-ші аулында Өтеміс ұрпақтарымен аралас отырған. Қаражал қыстағында – Нұрмұхамед Бөкейхан, Қараүңгір қыстағында – Абылай Рүстем, Ақтөбе қыстағында – Қоқа Рүстем, Жекежал қыстағында – Абдыхан Мырзатай.

Әлихан Бөкейхан – ормантанушы, экономист, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы, публицист, жерге орналастырушы, статистик, ғасыр ғұламасы.

Дала өлкесінде қой өсіру, ірі қара шаруашылығы, жөніндегі әсіресе, Том қаласында жазылған еңбектері айрықша. Атақты Шербина экспедициясында ол бастапқыда статистик, ал кейін зерттеу тобының басшысы. Жалпы алғанда, Ә.Бөкейхан – мал шаруашылығын зерттеуді ғылыми жолға қоюшы. Қазақ халқының тарихында өшпестей із қалдырған саясаткер, ұлы тұлға.

Қазақ әлемінде өшпестей орны бар Алаш ардақтысы 1917 жылы бүкіл қазақтардың құрылтайында Алаш автономиясын жариялады, сол Қазақ Республикасының тұңғыш тө-

селолық округтердің қақ ортасы. Ауыл өзі шаруасын дөңгелетейін десе қазір жағдайы жоқ. Ең алдымен «Қазақмыс» корпорациясы бас тұтынушы осы жерден сойысхана (зертханасымен, тоназытқышымен) салып берсе теріс болмас еді.

Биыл Қазақстан дүниежүзілік сау-да ұйымына (ВТО) кірмекші, мұның талабын жергілікті әкімдер біледі. Сойысхана кем деген де 10-12 жұмыс орны. Сүт өндіретін шағын цехта қажет. Жинаған сүттің литрін былтырғыдай 45 теңгеден емес, өздері Балқашқа жеткізіп 130 теңгеден сатса оң болады, сонда ешкімге жем болмайды. Бұл цех кем дегенде 5 жұмыс орны. Жүргізуші мен санитарлық кітапшасы бар сатушы ауылдан да, қаладан да табылады.

Күні бүгін далада қалып жатқан шикізат-жүн мен тері. Алушы Қытай, Ресей деп жүр. Осыны қолға алатын мезгіл жетті. Семейде тері алатын, Жамбылда жүн қабылдайтын зауыттар

мектебінің қасында жер өңдейтін құралы болсын деп. Елбасы айтқандай қазіргі заманға лайық заманауи мектеп болсын, интернеті бар, шеберханалары, станоктары, жылыжайы, тәжірибе танабы, тракторы, соқасы, сеялкасы, автокөлігі бар дегенді меңзеп отырған болар Әлекең. Біздің ойымыз да осыған саяды. Агробизнес мектеп аты болған соң 1000 га арпа (бидай) еге алатын, 5000 га жерден шөбін шаба алатын тракторы, соқасы, сеялкасы, шалғысымен болғаны артық емес. Жылыжай село мектептерінің ақша табатын көзіне айналмақ, өздерінде асырамақ. Ақылы қызметтің кез келген түрі ауылда жеткілікті. Біздің айтарымыз осындай жаңа типті ресурсты-тірек мектеп осы. Агроқалашықта болса, инновация, жаңа технология, индустриализация дегендеріміз өз-өзінен келеді. Оқытам десең «Еңбекпен қамту-2020» бағдарламасы (қаражатымен) дайын, несие алам

гінгі Қазақстандық деп аталатын дамудың жаңа моделінің авторы – Елбасы. Назарбаев – Қазақстан, Қазақстан – Назарбаев дейтінге жеттік. Елтаңбасы, көк Байрағы, Өнұраны бар, шекарасын бекемдеген, атомды жапқан, халықаралық қауымдастық мойындап қана қоймай сыйлайтын Елміз. Экономикалық одақтың да авторы – біздің Президент.

Мұның бәрі ғасырлар бойы кешегі ата-бабамыз аңсаған, Алаш арыстары жазып кеткен Тәуелсіздіктің жеңісі. Кеңес қирап, Одақ тараған тұста Алаш аманатын Н.Назарбаев мойнына алды, ауырлығына арқасын тосты. Қазақты сарабал саясатының арқасында ештеңеге ұрындырмай алып шықты. Алаш аманатын орындады.

Болып жатқан өзгерістерді халқымыз бірге көріп, бірге қуанып отырамын. Немерелерімнің келешегіне күмәнім жоқ. Дамыған елдер-

Алаштың Әлихананы мен Арқадағы Ақтоғай

